

О. Б. ШЛЯХОВ

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОГЛЯДИ БУРЖУАЗІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НА ЕКОНОМІЧНУ ТА СОЦІАЛЬНУ ПОЛІТИКУ ЦАРИЗМУ ПОЧАТКУ ХХ ст.

Висвітлена діяльність Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії, її ставлення до економічної та соціальної політики імперського центру, а також партійно-політичні уподобання підприємців південноукраїнських губерній на початку ХХ ст.

Ключові слова: Рада з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії, підприємці, економічний сепаратизм, партійно-політичні уподобання.

Освещена деятельность Совета съездов представителей промышленности и торговли юга России, его отношение к экономической и социальной политике имперского центра, а также политические взгляды предпринимателей южноукраинских губерний в начале ХХ в.

Ключевые слова: Совет съездов представителей промышленности и торговли юга России, предприниматели, экономический сепаратизм, партийно-политические взгляды.

The activity of the Soviet of the congresses of industry and sales representatives of the Southern Russia, its attitude to the economic and social policy of the Imperial center and the political stances of the South Ukrainian guberniyas' industrialists at the beginning of the XX-th century is covered.

Key words: the Soviet of the congresses of industry and sales representatives of the Southern Russia, the bourgeoisie, the economic separate, political opinion.

У пореформений період, у результаті розпочатих Олександром II перетворень, у царській Росії, зокрема в її українських землях, розпочинається перехід від традиційного до нового, індустріального суспільства, який супроводжується виникненням нової соціальної верстви – класу капіталістів-підприємців. Тож науково важливим видається проаналізувати, що собою являв світогляд буржуазії України на початку ХХ ст., якими були їх відносини з центральною владою.

Так, висвітлюючи погляди та діяльність буржуазії у модерну добу, слід згадати про прояви серед підприємців українських губерній своєрідного економічного сепаратизму. Згадане питання вже привертало увагу вітчизняної історіографії. Відомий український історик І. Лисяк-Рудницький стверджував: «Буржуазія України, хоч і зрусифікована мовою й культурою, була гостро незадоволена централістичною економічною політикою імперії, що протегувала центральні московські області, росло відчуття суперечності господарських інтересів між українським півднем і московською північчю» [4, с. 93]. Сучасні українські дослідники Ф. та Г. Турченко також зазначали, що підприємці середньої руки Півдня України, «захищаючи свої прибутки», ставали «на позиції регіонального (інакше – місцевого, територіального) патріотизму і навіть критикували політику царизму» [13, с. 65]. З іншого боку, М. Слабченко наголошував, що «українське купецтво увійшло до складу купецтва російського, користуючись усіма його правами та привілеями, маючи можливість виходу до морів на заході та сході. Для антагонізму було мало причин...» [9, с. 165]. У свою чергу О. П. Реєнт підкреслював у своїй праці, що привабливість підприємництва у пореформений час «все більше домінувала над національними рефлексіями. Переважаючим інтересом стає не відрубність, а прагнення до інтеграції та посилення впливів по галузевих горизонтах і управлінських вертикалях» [5, с. 61]. Тож єдиного погляду на пробле-

му в історичній літературі немає. А отже, є всі підстави більш ретельно розглянути це питання.

Слід зазначити, що існування певної суперечності інтересів підприємців – представників різних регіонів Російської імперії не було таємницею для сучасників. Так, ще наприкінці XIX ст. учений-економіст І. І. Янжул відзначав, що «факт промислової конкуренції середньої Росії з її окраїнами не підлягає сумніву» [14, с. 95]. Дійсно, в умовах розгортання конкурентної боротьби на господарчому ринку імперії буржуазія України прагнула, перш за все, захистити свої соціально-економічні інтереси. На цьому ґрунті інколи проявлялися приховані або відкриті форми суперництва. Останню тезу найбільш яскраво демонструє діяльність Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії. Історія її виникнення була наступною.

Як відомо, вже з кінця XIX ст. спостерігалася прагнення буржуазії Російської імперії до певної соціальної та політичної інтеграції – участі у громадському житті, в діяльності об'єднань і спілок, які б представляли їхні корпоративні інтереси. Зазначене стосувалося і підприємців українських губерній, у тому числі південного регіону. «Треба, щоб у проявах своєї організованості, у здійсненні свого класового представництва (торгово-промисловий клас. – *О. III.*) не наштовхувався скрізь на застарілі станові організації», – зазначали представники буржуазії України [11, № 4, с. 30]. Зрештою, у жовтні 1910 р. в Одесі відбувся 1-й Південно-Руський торговельно-промисловий з'їзд, учасники якого висловилися на підтримку ідеї створення власної організації, яка б відстоювала їхні інтереси перед самодержавством та певним чином впливала на економічну політику царизму. В червні 1911 р. уряд затвердив Положення про утворення керівного органу об'єднання підприємців регіону – Ради з'їздів. Остання розпочала свою роботу у вересні того ж року. А з грудня 1911 р. в Одесі починає виходити (двічі на місяць) друкований орган Ради з'їздів – часопис «Торгово-промышленный Юг».

Основна мета новоствореного об'єднання, за твердженням вищезгаданого журналу, полягала в «торговельно-промисловому єднанні Півдня на ґрунті громадської роботи», а також у «зміцненні самосвідомості існуючих торговельно-промислових організацій» [10, № 1, с. 87]. Адже в межах самого «південного району нерідко спостерігалася, – як зазначали підприємці, – колізія інтересів окремих пунктів (Одеса, Миколаїв, Херсон. – *О. III.*)» [11, № 2, с. 83]. Тож вважалося за необхідне та корисне для загальної справи об'єднати їх діяльність.

Зазначимо, що вже протягом першого місяця існування організації багато підприємців – як представників акціонерних компаній, так і окремих капіталістів – «поквапилися записатися в З'їзди». Але її ядром, без сумніву, стало одеське товариство фабрикантів і заводчиків, створене ще в 1907 р., і яке в свою чергу об'єднувало 1100 товариств і одноосібних власників.

Головою Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії обрали А. К. Тімрота – директора найбільшого судноплавного підприємства Російської імперії – Руського товариства пароплавства та торгівлі (РТПіТ), основні операції якого здійснювалися саме в Азовському та Чорному морях. Серед членів Ради з'їздів перебували такі особи, як С. І. Соколовський (голова одеського товариства фабрикантів та заводчиків і він же товариш голови Ради з'їзду), П. П. Регір (голова Комітету з'їзду судновласників Чорноморсько-Азовського району), інженер В. Й. Жерве тощо [10, № 1, с. 87]. Район відповідальності Ради з'їздів охоплював Херсонську, Подільську і Таврійську губернії, а також територію Області Війська Донського, Кубанської області, причорноморських кавказьких губерній та Бессарабську губернію. Втім перед в організації вели компанії, які діяли саме в українських землях – РТПіТ, Російське суднобудівне товариство (Миколаїв), «Джон Гривз і К°» (Бердянськ), «Р. і Г. Ельворті» (Єлисаветград) та Криворізьке залізорудне товариство [3, с. 67].

Як вже зазначалося, при створенні вищезгаданої організації переважно йшлося про «об'єднання своїх сил у єдиному представництві». Втім головне завдання цієї інституції її керівництво все ж вбачало у «спеціальному (підкреслено нами. — О. Ш.) захисті південних торговельно-промислових інтересів». Адже, як зазначав у своєму виступі голова Ради з'їздів А. К. Тімот, «кожна південна організація добре усвідомлює, як важко відстоювати інтереси Півдня, як багато і як часто наші інтереси відступають на другий план у результаті помилкового поділу нашої батьківщини на окраїни та центри» [11, № 18, с. 63].

У свою чергу у підготовленому в 1911 р. Радою з'їздів циркулярному листі до всіх підприємців регіону зверталася увага на той факт, що «Південь до цього часу менше за усе брав участь у розподілі своїх багатств на користь власного населення», а також зазначалося, що «протириччя окремих районів країни, без сумніву, грають велику роль в економіці Росії» [11, № 2, с. 82, 83]. У даному випадку, з точки зору керівництва організації, йшлося про те, що «наші залізниці влаштовані так, що служать переважно промисловим цілям північних областей, що провізна тарифікація ними розрахована на підтримку чужої та послаблення нашої південної промисловості..., що на Чорному морі немає технічно обладнаних портів..., що наші порти цілковито занедбані..., що торговельні угоди з іноземними державами, митні ставки на ввезення до нас іноземної продукції та наш вивіз до чужих країн не відповідають інтересам Півдня» [10, № 1, с. 12].

Особливо бізнесові кола регіону турбував саме останній факт. Так, Рада з'їздів наголошувала, що «Південь більше інших районів Росії стикається в торговельних зносинах з Європою», а тому обмеження в надходженні продукції з-за кордону (що мало місце завдяки високому миту, запровадженому в Російській імперії наприкінці XIX ст.) аж ніяк не відповідали інтересам підприємців та населення регіону в цілому.

Свідомством цього може слугувати заява одеського товариства фабрикантів та заводчиків, яке в 1912 р. «рішуче наполягало на тому, щоб зроблені були полегшення для пільгового безмитного пропуску чавуну з-за кордону» [11, № 13, с. 29]. «Не може бути належного розвитку машинобудування там, де ціни на необхідний метал диктуються невеличкою групою», і коли «мито на іноземне залізо складає більше 90 % собівартості продукту», — зазначав з цього приводу журнал «Торгово-промисловий Юг» [11, № 19, с. 7]. За таких умов не дивно, що з розрахунку на одного мешканця імперії металевих виробів споживалося суттєво менше, ніж в інших країнах Європи та США. Зокрема, «споживання заліза» на одного мешканця сягало в царській Росії 1,2 пуда, тоді як в Німеччині це становило більше 8 пудів [1, № 51–52, с. 6492].

Подібної ж позиції підприємці південноукраїнських губерній дотримувалися і щодо існування високого мита на імпорте вугілля. Тож на початку 1913 р. нарада фабрикантів та заводчиків півдня Росії в Одесі ухвалила рішення «залучити міста, земства та громадські організації до пошуку засобів для усунення нестачі палива, а також створити комісію та доручити їй закупівлю палива в Англії» [12, с. 7]. Водночас до Державної думи надійшла заява 57 депутатів (в тому числі й від південноукраїнського регіону), які для врегулювання паливної кризи пропонували «відкрити тимчасово кордон для безмитного ввезення західноєвропейського вугілля» [12, с. 3]. Однак Рада з'їзду представників промисловості та торгівлі імперії в травні 1913 р., розглядаючи питання «про паливну кризу», ухвалила резолюцію, що «розв'язання кризи, яку переживаємо, можливо, не порушуючи засад митної охорони вітчизняного виробництва» [12, с. 6]¹.

¹ Такі ж погляди сповідували і гірничопромисловці країни, адже їх прибутки багато в чому залежали саме від протекціоністської політики самодержавства. Недаремно голова ради «Продвугілля» на початку XX ст., звертаючись до уряду, наполягав, що «подальшому розвитку кам'яновугільної промисловості Росії слід допомагати шляхом заходів

Невдоволені митною політикою самодержавства були і судновласники Азово-Чорноморського басейну. Так, ледь не панічні настрої серед них викликало рішення царизму в 1910 р. знов запровадити мито (останнє було скасовано в 1898 р.) на імпортовані в Росію торговельні судна. Судно, яке «коштує за кордоном 100 тис. крб., у нас обійдеться близько 200 тис., – наголошували вони. – Це стане могутнім чинником швидкого занепаду торговельного флоту, який у нас зараз існує» [7, № 1, с. 3].

Варто також згадати, що біржові комітети південноукраїнських губерній пропонували в той час урядові «для врегулювання ринкових цін» зняти митний бар'єр на іноземний цемент і т. п. [11, № 2, с. 39].

Ще одним полем для суперечок між буржуазією українських губерній та ділками центральних районів імперії Романових виявилася банківсько-кредитна сфера. Адже представники великого бізнесу регіону вважали не нормальним, що «майже усі великі банківські заклади Півдня являли собою відділення петербурзьких банків, які отримують свої директиви зі столиці і які живуть життям центра, його потребами, його прагненнями, інколи діаметрально протилежними інтересам провінційної промисловості» [11, № 2, с. 13, 14]. При цьому часопис «Торгово-промышленный Юг» наголошував, що південні губернії «особливо потребують напливу іноземних капіталів, тому що природні багатства Півдня цілковито знекровлені відсутністю капіталів, яких «лінія» прямує на столиці» [11, № 4, с. 11]². В іншому матеріалі цього друкованого органу зазначалося, що «країна наша, без сумніву, потребує іноземних капіталів, тому що без них немає ніякої можливості організувати прибутковість наших природних багатств» [11, № 3, с. 18].

За таких поглядів не дивно, що підприємців регіону не влаштовував факт критичного ставлення до іноземних інвестицій, яке часто демонстрували як окремі впливові політики, так і деякі центральні друковані видання імперії. «Ми зустрічаємося з націоналістичною теорією, яка не бажає нічого отримати від «гнилого Заходу», – із роздратуванням писав на своїх сторінках журнал Ради з'їзду представників промисловості та торгівлі півдня Росії в 1912 р. [11, № 3, с. 53].

Таким чином, можна констатувати факт певного протиставлення інтересів підприємців регіону політиці імперського центру. Разом з тим зазначимо, що хоча інтереси та наміри різних груп буржуазії країни далеко не завжди збігалися, це все ж не ставало підставою для проявів з їх боку якихось автономістських прагнень на національному ґрунті. Адже в програмних заявах представників великого капіталу українських губерній, в тому числі й південного регіону, важко знайти положення та декларації, які можна було б трактувати саме таким чином.

Водночас слід згадати і про політичні уподобання підприємців регіону, їх ставлення до соціальної політики влади. Так, представники буржуазії південноукраїнських губерній значно ліберальніше ставилися до запровадження в імперії північного робітничого законодавства, ніж це, приміром, демонстрували діячі великого бізнесу столиці. Зокрема, у той час як голова робітничої комісії Державної думи, член партії октябристів, барон Є. Є. Тізенгаузен виступав проти «розбещуючого впливу страхування на народну душу», і навіть звинувачував царський уряд «ледь не у прихованому прагненні знищити інститут власності», то, за сло-

державних, не вдаючись... до послаблення митного тарифу» [6, д. 281, л. 9]. У свою чергу, журнал «Горнозаводское дело» в 1914 р. писав: «Для надходження російського капіталу необхідно заступництво промисловості, яка народжується, і не треба думати, що ввізне мито суперечить громадському благу [2, № 26, с. 9202].

² Останнє визнавали і царські урядовці. «Столиці, як міфічний Мінотавр, за допомогою Державного банку пожирали російські капітали..., поглинаючи більшу частину провінційних вкладів, а іноді навіть всю суму їх», – зазначав у своїх спогадах К. Скальковський [8, с. 513, 514].

вами авторів журналу «Торгово-промисловий Юг», «у нас на Півдні законопроект (про страхування робітників. – *О. Ш.*) вітали з моменту виникнення ідеї про нього» [10, № 1, с. 33, 61]. І дійсно, на його підтримку висловлювалися і одеський біржовий комітет, і одеський комітет торгівлі та мануфактур, і одеське товариство фабрикантів та заводчиків.

Зазначимо також, що з вуст окремих діячів Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії лунали досить-таки радикальні політичні заяви та заклики, яких зазвичай не можна було почути від представників інших галузевих та територіальних об'єднань підприємців імперії. Останнє яскраво продемонструвала дискусія, яка розгорнулася в 1912 р. на Раді з'їздів під час проведення в Російській імперії парламентських виборів.

Треба зазначити, що Рада з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії мала право висунути свого кандидата на виборах до Державної Ради імперії (всього відповідна квота для підприємців країни становила 12 осіб). З цього приводу, а також для розробки «самостійної платформи» з якою південні торговельно-промислові організації могли б виступити на наступних виборах членів Державної Ради, в Одесі 18 серпня 1912 р. відбулася спеціальна нарада. На ній були представлені: одеський біржовий комітет (секретар комітету Ф. К. Булатович), одеський комітет торгівлі і мануфактур (Г. М. Пекаторос), одеська купецька управа (Е. Г. Ройзман), елісаветградський біржовий комітет (Н. Г. Рейберман), маріупольський біржовий комітет (П. П. Степанов), кременчуцький біржовий комітет (Л. С. Залкінд), херсонський біржовий комітет (О. І. Неймарк), а також деякі інші установи [11, № 18, с. 57].

На нараді представник одеського комітету торгівлі і мануфактур Г. М. Пекаторос і представник одеської купецької управи Е. Г. Ройзман вимагали від своїх колег «більш лівої програми з питань політичних» [11, № 18, с. 7]. Зокрема, Г. М. Пекаторос у своїй промові заявив, що «наш представник (у Держраді імперії. – *О. Ш.*) повинен добиватися безумовної гарантії свободи особи, свободи друку, союзів та зборів і т. ін., тому що без основних свобод жодна торгівля та промисловість розвиватися не може». «Ми знаємо, – наголошував він далі, – яке величезне зло завдають торгівлі і промисловості відомі обмеження національностей, обмеження освіти, пересування і т. ін. Тому торгівля і промисловість повинні послати такого представника, який буде боротися за зрівняння у правах всіх громадян; він повинен докласти всіх зусиль для вирішення «проклятих питань» [11, № 18, с. 59].

Проте А. К. Тімрот – в той час фактично єдиний кандидат на виборах до Держради від бізнес-кіл регіону (більше як дві третини усього числа виборщиків південних губерній висловилися на підтримку його кандидатури як енергійного та досвідченого діяча), заявив на нараді, що «не виступає... як політик, і не збирається виступати як такий, якщо буде обраний до Державної Ради». Пояснюючи свою позицію, А. К. Тімрот наголосив, що «стоїть на ґрунті політичного світогляду торговельно-промислового класу, політику та інтереси цього класу він і буде... представляти» [11, № 18, с. 63, 65]. Втім такі обережні заяви вищезгадані Г. М. Пекаторос та Е. Г. Ройзман знайшли «занадто правими», вимагаючи від свого кандидата на виборах більш детально висвітлити його політичну платформу.

Але більшого від А. Тімрота їм добитися так і не вдалося³. І це цілком зрозуміло. Адже лише в 1911 р. уряд, за наполяганням Руського товариства пароплавства та торгівлі (виконавчим директором якого був той самий А. Тімрот), збільшив щорічну допомогу цій судноплавній компанії з 666 до 933 тис. крб. [7, № 9, с. 123]. А тому виступати з промовами, які могли тільки викликати роздратуван-

³ Виняток становила лише обережна згадка в промові А. Тімрота про «помилковий поділ численних народностей Росії на «своїх» та «чужих» [10, № 18, с. 63].

у Санкт-Петербурзі, А. Тімрот просто не міг, а скоріш за все, і не хотів. Останнє підтверджує той факт, що офіційний друкований орган Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі півдня Росії в редакційній статті «Торговельно-промисловий клас и політика» поквапився відмежуватися від політичних вимог Г. Пекатороса та Е. Ройзмана. При цьому керівництво Ради з'їздів підкреслювало, що вищезгадані особи або вдалися до популізму, підігруючи, таким чином, мастроям «широкої публіки», або висловлювали лише свою особисту точку зору, яка не відбивала інтересів та поглядів буржуазії півдня країни в цілому [11, № 18, с. 1–10].

Отже, Рада з'їздів представників промисловості та торгівлі регіону (як і інші галузеві об'єднання підприємців України) усіма силами намагалася триматися осторонь будь-яких політичних питань. Втім, щоб уникнути звинувачень з боку громадськості та ліберальної преси (газета «Киевская мысль» писала у 1912 р. про «убозтво політичної думки вітчизняної буржуазії»), редакція часопису «Торгово-промышленный Юг» все ж вважала за необхідне підкреслити, що аполітичність підприємців була багато в чому уявною. «Непомітно, здавалося б, не беручи участь у політиці, і на справді не висуваючи політичних діячів, він (торговельно-промисловий клас. – О. Ш.) все ж політику робить одним своїм посиленням та зміцненням», – виправдовувався журнал [11, № 18, с. 10, 12].

Врешті-решт, підприємці українських земель Російської імперії так і не змогли висунути скільки-небудь послідовну програму суто буржуазних реформ. І хоча початок ХХ ст. і позначився активізацією корпоративної діяльності представників капіталу українських губерній, їх намаганням більш рішучо відстоювати перед царизмом свої економічні інтереси, однак в Україні (як і в царській Росії в цілому) тоді так і не виникла потужна підприємницька верства, яка б стала рушійною силою модернізації суспільно-політичного життя, важливим чинником оновлення країни.

Бібліографічні посилання

1. Горнозаводское дело. – Харків, 1912.
2. Горнозаводское дело. – Харків, 1914.
3. Загоруйко В. А. Формування і крах державно-монополістичного капіталізму на Півдні України / В. А. Загоруйко // Укр. іст. журн. – 1972. – № 8. – С. 65–71.
4. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т. 1.
5. Реєнт О. П. Україна соборна / О. П. Реєнт. – К., 2006.
6. Российский государственный исторический архив. – Ф. 32. Совет съездов представителей промышленности и торговли, оп. 1.
7. Русское судоходство. – СПб., 1911.
8. Скальковский К. Н. Наши государственные и общественные деятели / К. Н. Скальковский. – СПб., 1890.
9. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны / М. Слабченко. – Одесса, 1923. – Ч. I. – Т. 3.
10. Торгово-промышленный Юг. – Одеса, 1911.
11. Торгово-промышленный Юг. – Одеса, 1912.
12. Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России. Ноябрь–декабрь 1913 г. – Х., 1914. – Т. II.
13. Турченко Ф. Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.) : історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К., 2003.
14. Янжул І. Часы досуга / І. Янжул. – М., 1896.

Надійшла до редколегії: 29.12.2012